

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**НАРИСИ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ
(1921-1928 рр.)**

Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 2

Київ – 2010

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 382 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор – д.і.н. С. В. *Кульчицький*

Авторський колектив: д.і.н. *Ю. П. Волосник*, к.і.н. *В. В. Головка*, д.і.н. *М. С. Дорошко*, к.і.н. *Т. М. Євсєєва*, к.і.н. *Г. Г. Єфіменко*, д.і.н. *О. А. Коляструк*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *С. Р. Лях*, д.і.н. *В. І. Марочко*, д.і.н. *О. М. Мовчан*, к.і.н. *В. І. Прилуцький*, д.і.н. *О. Л. Рябченко*, д.і.н. *Л. Д. Якубова*.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 28 травня 2009 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

З М І С Т

Розділ VII.

Повсякденне життя вчителя школи соціального виховання (Геннадій Єфіменко)

1. До постановки питання	5
2. Соціальне обличчя вчительства УСРР	8
3. Матеріальне становище вчительства	29
4. Громадська робота	47

Розділ VIII.

Нариси студентського життя

1. Повсякденне життя студентів (Віктор Прилуцький)	79
2. Конструювання пролетарської ідентичності (Ольга Рябченко)	107
3. Сміховий контекст студентської повсякденності (Ольга Рябченко)	126

Розділ IX.

Повсякденність поліетнічного українського суспільства **в її етнічному вимірі** (Лариса Якубова)

1. Вступні зауваження	151
2. Радянізація	155
3. Проблема створення «радянського» способу життя	162
4. Дисбаланс бажаного та досягнутого	170
5. Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації	202
6. Мова етнічних громад	211
7. Радянізація: кроки до створення нової ментальності	227
8. Нацменкомуні	243
9. Висновки	254

3. Сміховий контекст студентської повсякденності

Сатиричний жанр завжди приваблював як відомих письменників, так і початківців. Особливо багаті на сатирико — гумористичні твори переломні періоди, періоди соціальних трансформацій. Саме гумор, і особливо соціально спрямований, має властивість впливати на людей, вказувати на помилки як в їхній поведінці, так і ідейних настановах. Саме сатирико — гумористичний текст як внутрішньо організована і цілісна структура може впливати на особистість²⁴⁶.

Як відмічає О. Удод, фактори, що розкривають духовне життя людей, можуть зустрічатися в зовсім несподіваних місцях і набувати найрізноманітніших форм²⁴⁷. Одними із таких джерел, які раніше серйозно не сприймалися дослідниками, можуть стати сатирико-гумористичні твори, як авторські, так і фольклорні. Вони допоможуть більш об'єктивно відтворити духовний світ людини, оцінку нею дійсності. Оскільки сміх є невід'ємною складовою життя людини, то гумор і сатира як прояви сміху складають важливу грань людської цивілізації. На думку А. Бергсона, сміх має суспільне значення, комічне відбиває, передусім, певну непристосованість окремої особи до суспільства²⁴⁸. Як і інші дослідники, він відмічає, що гумор має схильність до всього конкретного, до точних фактів і така точність — не випадкова риса гумору, а його сутність. В гумористичних творахлюбих жанрів людина показана з тих її сторін, які піддаються насмішкам і в житті. Іноді буває достатнім показати людину такою, якою вона є, а іноді цього не досить, смішне потрібно виявити. Але методи виявлення смішного і в житті, і в мистецтві одні і ті ж²⁴⁹.

Сатирико-гумористичні твори 1920-х років відігравали значну роль у тогочасному соціумі. Незважаючи на різноманітність їхнього характеру, вони позитивно впливали на психіку, будучи своєрідним нейтралізатором тієї страшної ситуації, в якій доводилося жити і навчатися переважній більшості студентської молоді. Сатирики намагалися не просто реалістично відтворювати життєві ситуації, а відсікати недоліки шляхом яскравого, сатиричного зображення.

Сатирико-гумористичні тексти були надзвичайно популярними, вони часто зустрічаються на сторінках тогочасної періодики. Писати про студентське життя було модно, цим грішили не лише визнані на той час майстри слова — професійні гумористи (О. Ковінька, К. Котко, Б. Бездомний, Л. Чернов, С. Чмельов), а й самі студенти. Саме в роки навчання першу "пробу пера" пройшли відомі гумористи Іван Ковтун (Юрій Вухналь), який навчався у Харківському інституті народної освіти, Василь Сокіл (Андрій Шпичка), студент Катеринославського ІНО, Степан Олійник, Володимир Іванович — студенти Одеського педагогічного інституту

та ін. Одним із найпопулярніших українських сатириків 1920-х рр. був Юрій Вухналь (псевдонім Івана Дмитровича Ковтуна), який не лише почав друкуватися у студентські роки, а й став основоположником нового в українській гумористиці жанру — гуморески, яка зародилася в надрах традиційного для вітчизняної літератури жанру гумористичного оповідання²⁵⁰.

Його твори були побудовані на комізмі ситуацій. Серед героїв були також і студенти, які в силу своєї молодості і відсутності необхідного досвіду роблять низку недоречностей, попадаючи, тим самим, в комічні ситуації. Сюжети для творів бралися із життя, а іноді і з власного досвіду.

Гуморески Ю. Вухналя користувалися широкою популярністю серед масового читача. За спогадами сучасників, він був улюбленцем публіки: "Незважаючи на те, що він не цілком досконало читає свої гуморески ... молодь його розуміла, широко реготала (урочисто-серйозна президія також) і викликала та просила ще зачитати"²⁵¹. А проф. Ю. Кобилецький також згадував, що "для нас його гуморески були злободенними, дохідливими, переконливими... Такі гуморески зачіпали за живе не одного з нас. Привчали до охайності, до внутрішньої самодисципліни"²⁵².

Сатиричний жанр притягував до себе спокуюсою легкого успіху: сатиру із задоволенням слухають і читають. Тому у студентській періодиці уже на початку 1920-х рр. почали з'являтися розділи гумору і сатири. Так, перший гумористичний розділ у журналі "Студент революції" було започатковано у №6 за 1924 р. Знайти сатирико — гумористичні тексти можна і на сторінках журналу "Красное студенчество", але спеціальних розділів для цих текстів не існувало. Студентська тематика зустрічається і в інших гумористичних виданнях того часу — "Стружка", "Красной осе", які виходили у Харкові, серед них особливо слід виділити сатиричний журнал "Червоний перець". Як вважають дослідники, саме його поява зробила 1922 рік знаменним у розвитку українського гумору. В. Еллан-Блакитний писав, що журнал повинен "оживити промисловість, культуру й господарство Радреспубліки... Мажучи його струччям ... ушкоджені органи суспільного організму, примусимо їх оживити, палахкотіти веселим червоним кольором"²⁵³. Значна частина матеріалів на сторінках цього часопису була присвячена проблемам розвитку вищої школи.

Але сміховий контекст студентської повсякденності більш яскраво передають ті зразки студентського фольклору, який донесли до нас численні его — документи. Завдяки таким свідченням життя людини постає перед нами наповненим як радісними подіями, так і стражданнями, бо кожному притаманні як пристрасті, так і недоліки, які викликають розчарування, здивування, відразу, співчуття чи інші емоції. Все це придає життю різнобарвності, наповнює його особливим колоритом. Випробуван-

ня долі, підготовлені для студентства радянською дійсністю, різноманітні прояви студентської повсякденності можна побачити крізь призму сатири і гумору, як однієї із її форм.

Значний масив сатиричних творів про життя студентів був присвячений побутовій тематиці. Писали про невлаштованість студентського побуту: "Ви уявляєте студентський гуртожиток? Невеличка кімнатка, а в цій кімнатці — сорок майбутніх фахівців. Всі вони в один лад: гукали, читали, співали і кричали. У повітрі пахло: онучами, цибулею й оселедцями. Це неодмінні хімікати студентського гуртожитку..."²⁵⁴

Висміювалася практика поселення в одному гуртожитку студентів із різних вищих навчальних закладів:

Какая пёстренькая смесь
Студентов разных факультетов
Какой ужасный венигрет
Здесь изучаемых предметов.²⁵⁵

У 1928 р. на сторінках журналу "Червоний перець" було оголошено конкурс на кращий гумористичний твір. Друга премія (першу не було присуджено нікому) дісталася П. Сидоренку саме за яскраве зображення гіркого життя студента, помешкання якого було за 8 км. від інституту в зруйнованому будинку, що, до того ж, не опалювався. "Зате працювати дуже гарно. Не заснеш за роботою..."²⁵⁶ На жаль, такі випадки були дійсно не поодинокими в реальному житті студентства України, про це свідчать і інші документи, зокрема, листи до керманічів Республіки Рад, у яких без перебільшення показані всі негаразди голодного і холодного студентського життя.

Типовість таких реалій була сюжетом для сатирико-гумористичних творів. Як правило, головним предметом насмішок в них виступають злидні, невлаштованість. Доля і життя студентів розкривається, на перший погляд, в комічних, сміхових ситуаціях. Але іронізація становища викликає протилежний ефект. Вона показує всю трагічність ситуації, в якій доводилось "гризти граніт науки" малозабезпеченій молоді зазначеного періоду. Ця ситуація викликає співчуття, над нею просто неможливо сміятися з усією щирістю. Деталі побуту описуються настільки реалістично, що гумор переходить у іншу площину — серйозності, за якою сміх просто зникає. Адже, як зазначають дослідники, сміх не має могутнішого ворога, ніж хвилювання²⁵⁷. Такі парадокси з сатирико-гумористичними текстами уже траплялися у попередні часи²⁵⁸.

Те ж саме можна сказати і про інші облюбовані гумористами теми для сміху — харчування студентів, їхній одяг та навантаження.

Десятки разных есть нагрузок,
Лишь для желудка нет нагрузки.
И, видно, всем знакомы схемы
Студенческих учебных дней:
В обед и в ужин теоремы
Да пара формул вместо шей²⁵⁹.

Але, незважаючи на голодне життя, студенти все ж не втрачали почуття гумору. Спогади донесли до нас розповідь про те, як відомий письменник Григорій Косинка під час свого навчання у Київському ІНО на запитання А. Кримського про життя відповів: "Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні нестатки набридли, заідають...". Та коли Агатангел Юхимович його запитав: "А коли Ви, юначе, їли борщ?" і у відповідь почув: "Учора", то прочитав йому із С. Руданського:

А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.

"Ми покотилися зо сміху... Агатангел Юхимович, який любив жартувати, тут же докинув: "Словами того ж Руданського скажу Вам: А ти, дубе, кріпись, та рости, та рости..."²⁶⁰. Саме такі комічні ситуації додавали студентам сили, впевненості у собі, дозволяли мужньо переносити нестатки. Сміх ставав воістину чарівним зіллям проти сірої, голодної буденності. Характерним для цього періоду став і сміх над собою, самонасмішки:

Не додумать до конца!
Завтра в вуз, а послезавтра —
Ланца, дрыца и ца-ца...²⁶¹

Останній рядок приховував таємниці студентських буднів у пошуках можливостей прожити день-другий без копійки в кишені. Хтось пропонував харчуватися однією морквою — дешево, корисно і поживно²⁶², інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна замінити харчування протягом однієї доби — їй потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів!²⁶³ Ось чому, жартували студенти, так легко їм даються деякі предмети, наприклад, фізіологія: "опустишь в желудок сухарь и прислушиваешься, как слюна и желудочный сок выделяются. Или подойдешь на Сумской [центральна вулиця м. Харкова — О. Р.] к витрине и любишь на ветчину или на балык... Вся, брат, тебе внутренняя секреция ходуном ходит... Вот и узнаешь, как из железы слюна вытекает, как там всяческие в кишках пейеровы бляшки переворачиваются..."²⁶⁴

Стосовно одягу, то в гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. "Здається нічого не відбулося — брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде"²⁶⁵. Жартома студенти називали свій верхній одяг "семисезонним пальто", а темно-сірі фабричного виробництва сорочки "смерть пралам"²⁶⁶. Але, як говорить дотепний український народ, "козак не без долі". І студентам інколи вдавалося "причепуритися" — отримували одяг з "АРА" і враз перетворювалися на таких — собі "джентльменів": "Вузькі рябі штанчата, піджак із круглими полами, на голові бриль. Дай ковінечку в руки — і американець..." — з іронією писав В. Минко, котрий про студентські проблеми також знав з власного досвіду, оскільки навчався у Харківському ІНО²⁶⁷. Одяг впливав і на поведінку: "Хліба в кишенях не носив, а їв завжди в їдальні, ходив хоч і швидко, зате поважно так і голову вгору". І враз зникали всі незгоди, і так хотілося в когось закохатися, за кимсь страждати, навіть незважаючи на те, що "в животі тужно бурчить студентський обід". Але "пана видно по халявам". Як не вбирайся, однак щось тебе та видасть: "Іде джентльмен по вулиці ... і онуча на аршин з ботинка волочиться..."²⁶⁸. Очевидно, інтелігентність визначається не якістю одягу.

Не залишалися непоміченими такі сторони студентського життя, як перевірки особового складу студентів, так звані "чистки". Редакція журналу "Студент революції" пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, "гумористичні й сатиричні сторони, які виявились в ході перевірки, для нас дуже важливі"²⁶⁹.

Для багатьох це була дійсно трагедія, що спонукала навіть до самогубства: "який то жаж зразу відчути, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібен, відчути й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь"²⁷⁰. Але були студенти, які протестували проти "чисток". У великих ВНЗ створювалися колективи виключених студентів, періодично з'являлися різкі за змістом антирадянські прокламації, іноді навіть із закликом до терору чи збройного повстання. В Ростові-на-Дону в приміщення, де засідала комісія з перереєстрації, підкинули вірш, в якому чистка називалася ганьбою батьківщини і порівнювалася з вигоном скоту²⁷¹. Тому і з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: "... Вікіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не доводиться. А тебе питають, коли ти служив в білій армії"²⁷². І обов'язково знаходився в студентському

середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д. Гуменною: "І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: "Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?"²⁷³. В дійсності запитання і рішення перевірочних комісій досить часто були безглуздими, але саме вони, з одного боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки, а з іншого — викликали появу різних експромтів. Наприклад, для сьогоденішнього читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення із інституту: "По виду не подходит в педагоги"²⁷⁴, "Производит впечатление психически больного человека"²⁷⁵, або про переведення академічно встигаючого студента юридичного факультету Київського ІНГ Л. Рябого до ... театрального технікуму!²⁷⁶ Аналогічно громадська думка відреагувала і на поширення практики купівлі фальшивих документів, що засвідчували пролетарське походження, необхідних для вступу до ВНЗ.

Посилення інтересу до повсякденної поведінки і уявлень людей, що спочатку стимулювалися чисто практичним інтересом відбиття в буденній свідомості тих чи інших творів мистецтва, стають предметом все більш уважного вивчення в якості так званої популярної культури. Вони отримують все більш широке значення, оскільки вивчають механізми і соціокультурні наслідки взаємодії мистецтва, науки і звичайного здорового глузду.

Перетворюючись в складову популярної культури, літературні твори досить часто отримують різного роду зміни. Здавна у фольклорі існує такий прийом, як переробка. Він, як правило, сприяє створенню додаткового комічного ефекту. У 1920-ті рр. перероблювалися і переосмислювалися як окремі куплети чи рядки із пісень, так і лозунги. Переробка надавала їм нового відтінку і тим самим забезпечувала нове життя. Дослідники не без підстав вважають наявність різноманітних пародій ознакою популярності художнього твору. Так, в студентському середовищі надзвичайно популярним був відомий вислів Л. Троцького "гризти граніт науки". Одні його недолюбували: "Ми ніяк не могли зрозуміти, навіщо гризти зубами науку, і вважали цей лозунг образливим"²⁷⁷. Інші — або з пафосом відповідали: "Мы не грызём, а рвём, глотаем! И лозунг наших дней — гори! Мы слишком долго голодали, чтобы спокойно грызть гранит"²⁷⁸, або з іронією говорили: "грызём питательное блюдо под именем "гранит науки"²⁷⁹, а то й перелицьовували сюжет. "Жаль, що

граніт науки, а не ковбаса науки" — говорить робітфаківець перед вітриною з ковбасами²⁸⁰, "Трудно пломбірованими зубами гризти граніт науки", розмірковує інший²⁸¹, а третій підсумовує, що, на жаль, дві речі "граніт і стипендіальні обіди...не утворюють так званого "прожіточного мінімуму"²⁸². Зважаючи на плачевне становище студентів, громадськість устами гумористів закликала: "Важко громадяни, і сумно в таких умовах гризти граніт науки. Поліпшення ці умови вимагають. Даймо ж їх, а то хлопців граніт загризе"²⁸³.

Пародії були природною стихійною реакцією громадської свідомості на кризову ситуацію, характерну для 1920-х років. І студенти, і автори намагалися осмислити питання: наскільки гуманними є зміни, що відбуваються в суспільстві? Тому, коли одні співали "Інтернаціонал" (без нього не обходилися жодні студентські збори, навіть ті, на яких приймалися рішення, які не влаштовували партійних лідерів), інші підспівували: "Весь мир насилья мы разрушим. *А зачем?*". Інколи досить було змінити єдине слово — і загальновідоме прислів'я отримувало зовсім інший зміст. До таких, наприклад, можна віднести студентські "квартирні" прислів'я: "БПС [будинок пролетарського студентства — *О. Р.*] не сонце — всіх не обігріє", "Риба шукає де глибше, а студент, де б виспатись", "язик до Києва доведе, та там квартирою не забезпечить", "не кожен студент — хто без квартири"²⁸⁴.

Переробкам піддавалися і власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р., жартома величали її "Академією терзань"²⁸⁵, а, за спогадами академіка Д. Ліхачова, який з 1923 по 1928 р. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений "факультет общественных наук расшифровывали как "факультет ожидающих невест"²⁸⁶. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як "О, господи! Помогите убежать!", а навпаки — "убежишь — поймают, голову отрубят"²⁸⁷.

Досить відверті роздуми інколи можна було зустріти на сторінках періодичних видань. Наприклад, відповідь абітурієнта на вступному екзамені, який на запитання: "Що таке Радянська влада?", перефразовуючи лозунг "Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни", що висів на стіні, відповів, що це — "комунізм мінус електрифікація", а під електрифікацією, відповідно, слід розуміти "комунізм мінус Радянська влада"²⁸⁸. Для того, щоб прийти до таких висновків, потрібно знати лише одну математичну формулу, навіщо ж читати багато книг! Автор цього твору відверто ні з ким і ні з чим не полемізує, але в даному випадку ми можемо говорити про літературний твір як суспільну поведінку, як громадський чин. Ми з точністю не можемо сказати,

чи можна цей стиль розглядати як відображення реальної поведінки автора в житті, можливо це лише так звана "поведінка в письмі", але у 1926 р. цього було досить, щоб опинитися під слідством. У цьому випадку ми маємо яскравий зразок сатиричного осмислення дійсності. Іншим таким зразком є "марксистське" осмислення відносних чисел на лекції з алгебри. Відомо, що ці числа діляться на позитивні (спрямовані вправо від нуля) і негативні (від'ємні, спрямовані вліво). Застосовуючи матеріалістичний підхід, робфаківець аналізує: "буржуазна наука щупальцями своїх професорів намагається захопити нас в полон омани. Слідуючи їхній математичній точності, люди з напрямком вправо — позитивні, в той час як ми прекрасно знаємо, що це контрреволюціонери. По-їхньому ті, що спрямовані вліво — негативний елемент, а з нашої точки зору — це будівники майбутнього суспільства. Ті, що не мають напрямку — абсолютні люди, а по-нашому — це просто болото. Товариші! Не потрапляйте на гачок!"²⁸⁹.

У зазначений період сатира була непохвальною розкішшю, тому до нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо у переважній більшості вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Але те, що вони існували і, що незважаючи на небезпеку, народ висміював існуючі порядки, вказують, наприклад, спогади К. Чуковського, у щоденнику якого під 17.01.1920 р. є такий запис: "сегодня один мальчик сказал мне такие стихи: Нету хлеба, нет муки, Не дают большевики. Нету хлеба — нету масла, электричество погасло"²⁹⁰.

А за свідченням С. Єфремова, у Києві у 1928 р. самвидатівським способом ходив вірш анонімного студента під назвою "Лакузи революції". "Видно, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить", — писав академік.

Не "запрещают" вже — "забороняють"
(не смієш мислити, бо є марксизм),
Замість Сибіру в Соловки ганяють,
"За партію, за Леніна, за комунізм".
І знов настав час куцих конституцій,
І знов крамольний нищать дух, —
Творці великих революцій
Ненавидять визвольний рух!²⁹¹

Актуальним сьогодні є вивчення таких фольклорних творів, вони можуть і повинні претендувати на дослідження практик повсякденної поведінки людини, тим самим наближаючи до розуміння закономірностей в хаотичному світі оточуючої нас реальності. Сучасні дослідники фольклору наголошують на тому, що саме у фольклористиці більшою

мірою, ніж в інших гуманітарних науках "необхідність "панорамного" огляду культурних явищ наштовхується на методичні можливості достатнього опису"²⁹²

Будь-який фольклорний твір — інтерпретація і оцінка світу, відбиття світогляду автора. Кожен шар суспільства по-своєму бачить своє буття, отримує свої ціннісні орієнтири. Важливою складовою у формуванні світоглядних норм інтелігенції виступає той особливий культурний світ, в якому доводилося жити і навчатися їм у студентські роки. Це була особлива культура побуту, взаємовідносин в середині корпорації, взаємозв'язку з оточенням поза межами цієї корпорації. Зразки "студентського фольклору" до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, більшою мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування. В залежності від того, наскільки ми можемо визнати фольклор явищем соціального життя і разом з тим — фактом нашої свідомості, уявлень і почуттів, його вивчення передбачає взаємодоповнюючу і складну інтерпретацію.

Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, пересилувала страх. Оскільки до документів тоталітарного періоду потрібно ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими "творами" можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема, вони засвідчують критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати по рядах листки з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

Думати не треба, — все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.
Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти²⁹³.

Це була страшна зухвалість як для кінця 1920-х рр. Осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва ставало все небезпечніше, це вважалося контрреволюцією. Тому, як згадувала Д. Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на одному із таких листочків, їй прийшла відповідь: "Більш ніколи віршів не пишійть". Так і не знаю, хто

це наклав таку "резолюцію"... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги"²⁹⁴.

Та разом з тим сміх рятував людей від безпросвітності "тимчасових" труднощів, від понурої атмосфери життя. "Хоч яким був небезпечним жанр сатири, — пригадував В. Сокіл, я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси"²⁹⁵. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає в разі виявлення авторства, студенти різними способами висловлювали своє ставлення до дійсності. Особливо частими були розписи стін, що викликало, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОГПУ, щоб виявити автора за почерком, а з іншого — сміх інших студентів. Сміх об'єднував, допомагав вистояти, дозволяв частіше бачити комічне у зовсім несмішних ситуаціях. Ось малюнок хімічним олівцем на всю стіну у коридорі Київського ІНО. У вихрастому танцю навколо ректора з батогом у руках група студентів. Внизу лаконічний надпис: "Вилітаючий балет". Це звичайна для 1920-х рр. реакція студентів на вказівки керівництва вузів, у цьому випадку — ректора, наказом якого їх було виключено із інституту за вимогу говорити українською мовою. Вимоги справедливі, але ж ректора студенти змусили "схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист", а потім ще й жартівливу пісню наспівували:

На городі бузина,
А в Києві Лобода* —
На студентів напада²⁹⁶.

Для сьогоденного студента така картина вважається нереальною. Як можна відкрито, в присутності інших, вказувати ректорові на його помилки, а тим більше — погрожувати. А у перше пореволюційне десятиліття це була звичайна практика, коли нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив та робітфаківці, головним аргументом у боротьбі за радянізацію навчального закладу вважали силу. Щоб змусити професора поставити залік, деякі занадто ретиві хлопці виставляли з кишені дуло нагана²⁹⁷, при цьому "людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: "Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик... Хе-хе"²⁹⁸. Робітфаківцям смішною видавалася реакція професури, але здоровий глузд переміг — зброю їх врешті — решт примусили здати.

* Лобода М. І. — ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

Студентська молодь ніколи не залишалася байдужою до наростаючої ідеологізації життя. Почали з'являтися політичні за змістом надписи в туалетах. За словами М. Москвіна, у туалеті Харківського технологічного інституту можна було прочитати "вместо обычной похабщины — лозунги, воззвания: вот требования изгнать ректора; вот надпись, кроющая Советское правительство непечатными словами; вот основы Конституции будущего государства, сочинённые каким-то вузовцем; вот карикатуры на политические и бытовые темы; размышления, за которые ссылают в Соловки..."²⁹⁹. Д. Нитченко згадував, що коли П. Тичиною з метою самозбереження була видана збірка віршів під промовистою назвою "Партія веде", то "громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю "подію" появою на стіні туалету Київського університету експромту:

Тичина також наш поет,
Він часто ходить у клозет,
Та він не сам туди іде —
Його скрізь партія веде"³⁰⁰.

Будь-яке маленьке суспільство, що утворюється в надрах великого, прагне, під впливом невизначених інстинктів, знайти спосіб виправлення, пом'якшення та переробки косності звичок, засвоєних в іншому середовищі. Ось чому воно намагається, аби над кожним висіла якщо не загроза виправлення, то, принаймні, перспектива пониження, яка хоч і незначною мірою, але заставляє замислитись над своїми діями³⁰¹. Саме таку функцію повинен виконувати сміх. Завжди трохи принизливий для того, хто є його об'єктом, сміх дійсно ставав свого роду суспільним повчанням.

У студентському середовищі досить часто обігрувалися різні ситуації чи вислови викладачів, що потім анекдотами розходилися серед молоді. Так, на одній із лекцій студенти Кам'янець-Подільського ІНО зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, вихованцю Інституту червоної професури, який не орієнтувався твердо в датах і послідовності подій, на що той відповів: "Дати, товариші, річ неістотна. Головне всебічний виклад подій і правильне марксистське навітлення"³⁰². Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом. А студенти третього курсу медичного факультету першого Московського державного університету у 1920 р. дружним сміхом продемонстрували свою підтримку дотепності одного із професорів, який, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що мабуть від назви цієї бактерії виникло слово комуніст³⁰³. Взагалі, для самого початку 1920-х рр. було характерним явище, коли викладачі перед початком лекції парюю реплік покритикують радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів, пізніше на це уже ніхто не наважувався. Але анек-

дотів не меншало. "Корень ученя горек, а анекдоты его уморительны", "столбом клубится смехотворная пыль в нашем академическом быте, вместо сахара сдобривая общежитейский кипяток...", "Мало радости, что много весёлого сегодня"³⁰⁴ — звучало як вирок студентським експромтам, ставило табу на сміх. Як говорив великий М. Гоголь, людського сміху боїться всякий, навіть той, хто вже нічого на світі не боїться. Сміх ставав гострою і небезпечною зброєю для обох сторін. За один єдиний політичний анекдот почали саджати в тюрму і не лише того, хто сміявся:

— За що посадили?

— За великий язик: розповідав анекдоти. А тебе?

— За лінощі. Почув анекдот і думаю: завтра донесу, а товариш не полінився ...

Анекдоти — один із найрозповсюдженіших жанрів міського фольклору, побудований на національно-культурних конвенціях. Саме вони дозволяють відчутти у пропонованих текстах смішне: адресатам відомі стереотипи, що склалися в цій культурній спільноті. В основному, анекдот асоціюється з радянськими часами, але має давні витоки. На думку А. Терца, він являє форму і зразок чистого мистецтва, зображає сам по собі ідеальний образ дійсності, ясний і оптимістичний. Терц, говорячи про анекдот і сприймаючи його як явище феноменологічне, відтворююче дійсність, ставить анекдот біля витоків реалізму: "...анекдот выполняет немалую работу по части приведения действительности в относительную стройность, в порядок, в чувство и разум, в понимание себя как живой, интересной и занимающей материи. От анекдота, под анекдотом действительность, я бы сказал, начинает шевелиться. У неё появляется сюжет, поведка, феноменальность"³⁰⁵.

Як і гумористичне оповідання, анекдот, в першу чергу, визначається матеріалом дійсності. Автор може відтворити минуле, максимально наближаючись до реальності, може трансформувати його, підсилюючи ступінь комізму, може навіть створити версію, віддалену від оригінального факту, але в будь-якому випадку першоосновою змісту названих жанрів є саме життя. В анекдоті, як в особливому словесному жанрі, наявна відмінна риса — ключова фраза ("жарт з гарантією"), в якій сконцентровано достойне уваги явище. Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну обстановку в країні. В них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості і несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози. "Їх передавали пошепки, посміхаючись, на перехрестях вулиць і на трамвайних зупинках, оглядаючись, де-небудь в конторі співробітники; їх передавали відкрито і голосно, цокаючись чарками, в

тісному колі знайомих", згадував 1920-ті роки доктор історичних наук, професор О. Маньков³⁰⁶. З перших кроків радянської влади найбільш поширеними стали політичні анекдоти. Гострота анекдоту була в його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. Чого вартим був анекдот про сьому умову Й. Сталіна, або інший: "Одного разу при зустрічі двох друзів один із них пожалівся на свою долю і лаяв владу: "Їсти нічого". Його слова почув постовий міліціонер: "Ви що, громадянине, агітацію тут розводите, пройдемо зі мною!" За нього заступився товариш: "Товаришу міліціонер, та він же ненормальний". — "Який, до біса, ненормальний, коли правду говорить" — сказав міліціонер і повів арештованого". В середовищі студентів досить поширеними були антисемітські анекдоти, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, великим майстром у цій справі був студент Харківського технологічного інституту, єврей за походженням Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: "Яка різниця між Сталіним і Мойсеєм? — Мойсей вивів євреїв із Єгипту, а Сталін — із політбюро"³⁰⁷. І таких анекдотів була незлічима кількість. Важко сказати, були їхні автори випадковими чи ні, але вони блискавично розносилися по всій країні. Цей своєрідний сатиричний літературний жанр ще чекає своїх дослідників.

Анекдот подає побачені в дійсності події крізь призму гумору. Вони розповідаються з врахуванням сміхового начала, жарт, елементи гротеску використовуються при інтерпретації події. Досить часто анекдоти наділені сатиричним змістом. Здавалося б, що звичайна подія перетворюється в смішну пригоду. Анекдоту також властива така риса, як "зворотній логічний зв'язок", тобто "відображення життя не в нормальному плинні, не в її логічній і візуальній послідовності", а по іншому, в зворотному порядку"³⁰⁸.

Жорстокі випробування чекали на авторів анекдотів і інших гумористичних творів. Осмислення реальності, навіть в колі ближніх, роздуми над причинами тяжкої повсякденності людей не залишалися безкарними в суспільстві, де на варті завжди стояло "недріманне око" режиму. А таким "оком" міг виявитися навіть найкращий друг. Студент Валківського ветеринарного технікуму Тимофій Забара, заарештований саме за складання віршів, частівок та анекдотів, якими критикувалася політика радянської влади на селі, сидячи в ДОПРі, написав на аркуші: "За що, друзі, мене загнали... за те, що я вас захищав? Дяка, вам, друзі". Далі поставив прізвища "друзів" і продовжив: "Не забудьте, як будете вчитися, мене спом'янути, бо мені сидіть у допрі, не знаючи, за що. Вже літа мої і молодість навіки пропащі"³⁰⁹.

Було йому тоді лише 20 років. Він міг би зробити кар'єру в органах влади, бо був секретарем осередку ЛКСМУ у технікумі, членом пленуму районного комітету ЛКСМУ, але не міг байдуже споглядати життя, не міг

жити спокійно, коли навколо люди помирали з голоду. Тому й писав вірші "контрреволюційного" змісту, які говорять не лише про настрої їх автора, а й є свідченням духовного стану людей того часу, їхнього ставлення до комуністичної ідеології: "...У цих злиднях, що панують, завжди так і буде. Не знають добра люди при оцій Радвладі".

У кримінально-слідчій справі Тимофія Тихоновича записано, що він не лише читав вірші, а й "розповідав антирадянські анекдоти, після чого розпочинав бесіду із студентами, намагаючись довести тотожність цих анекдотів чи віршів з дійсністю, створюючи серед них антирадянські настрої". Для прикладу наведемо один із анекдотів, написаних Т. Забарою.

— Що таке артіль?

— Якщо прочитати це слово з права вліво вийде літра, а літра — це горілка, а горілка — це дурман, тому артіль — це дурман для селян!³¹⁰

За розповсюдження анекдотів Т. Забара отримав три роки заслання, але ніяких даних про його звільнення немає. Реабілітація стала можливою лише у 1995 р., відповідно до ст. 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р.³¹¹

Заарештовано було і одеського студента Степана Олійника, який завинив лише тим, що писав фейлетони до "Синьої блузи". Інший студент і друг гумориста Володимир Іванович зібрав велику кількість студентських підписів про невинність Степана, про те, що ніякою контрреволюційною роботою він не займається і юнака звільнили, але психологічна травма залишилася на все життя. Захоплення сатирою калічило молоді долі.

Таким чином, як літературні (авторські), так і фольклорні сатирико-гумористичні тексти можуть претендувати на вивчення нормативно формалізуючих механізмів життя і культури, практик повсякденної поведінки людини. Саме в такій творчості необхідність осмислення суспільно-політичного життя поєднується з методичними можливостями достатнього опису.

Сатирико-гумористичні тексти 1920-х рр. є своєрідним джерелом, в якому задокументовані не лише сторінки життя і навчання українських студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів. Крізь призму сміху і гумору можна побачити дійсність багатобарвну, більше наближену до природної.

Дефіцит свободи роздумів на політичні теми також компенсувався за допомогою своєрідного студентського "фольклору". І не потрібно було чекати особливого дозволу для оцінки подій, що відбувалися навколо. Такий спосіб висловлення своїх поглядів в епоху "вгасання радості і сміху" отримав досить важливе місце, оскільки великою була потреба в самоосмисленні і самопізнанні. В умовах наростаючої ідеологізації життя, доносів і терору нелегко було виживати вільному слову, але воно не лише

вижило, а й дійшло до наших днів у таких своєрідних зразках студентської сатири на сталінський режим. Ці твори були дійсно гострою зброєю, яких боялися і з якими боролися. А детальне вивчення і аналіз сатирико-гумористичних текстів дозволить перебороти розповсюджені стереотипи про ступінь сприйняття і підтримки студентами радянської влади, мотивацію цієї підтримки і взагалі, побачити перше покоління майбутньої радянської інтелігенції без традиційного ореолу романтичності, характерного для попередньої історіографії.

¹ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — К., 1937 — С. 133.

² Народна освіта на Україні. — Х., 1924. — С. 70–71.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. — К., 1979. — С. 182.

⁴ Народна освіта на Україні. — С. 72–73.

⁵ Там само. — С. 100–102.

⁶ Там само. — С. 100–102.

⁷ Україна: Стат. щорічник на 1928 р. — Х., 1928. — С. 98–99.

⁸ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. — Х., 1927. — С. 77.

⁹ Ряппо Я. П. — Там само. — С. 74.

¹⁰ Народна освіта на Україні. — С. 49.

¹¹ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — С. 144.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 2.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. I. — К., 1960 — С. 137–138.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1467. — Арк. 75.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166 — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 8; Ряппо Я. Реформа вищої школи на Україні в годы революции. — Х., 1925. — С. 40.

¹⁶ Народна освіта на Україні. — С. 73.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 8–9.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Народна освіта на Україні. — С. 73.

²⁰ Студент революції. — 1925. — № 5. — С. 78.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 66.

²² Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.

-
- ²³ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 1150. — Арк. 37.
- ²⁴Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 44.
- ²⁵Путь просвещения. — 1924. — № 9. — С. 267.
- ²⁶ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1778. — Арк. 41.
- ²⁷ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Арк. 110, 112; Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.
- ²⁸ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 1379. — Арк. 134–135.
- ²⁹ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 31–32.
- ³⁰Там само. — Спр. 1777. — Арк. 12.
- ³¹Путь просвещения. — 1924. — № 9. — С. 267.
- ³²Ласс Д. Современное студенчество... — С. 38–39.
- ³³Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ³⁴Студент революції. — 1927. — № 7. — С. 25.
- ³⁵Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 34.
- ³⁶Студент революції. — 1929. — № 1–2. — С. 45.
- ³⁷Іновець. — 1929. — 1 лютого.
- ³⁸Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 74.
- ³⁹Там само. — 1928. — № 3. — С. 43.
- ⁴⁰Красный технолог. — 1928. — 8 лютого.
- ⁴¹Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 — 1927. — С. 190.
- ⁴²Студент революції. — 1923. — № 2–3. — С. 115
- ⁴³Там само. — № 6. — С. 8.
- ⁴⁴Там само. — № 4–5. — С. 106.
- ⁴⁵Там само. — 1927. — № 7. — С. 25.
- ⁴⁶ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1043. — Арк. 78, 87.
- ⁴⁷Державний архів міста Києва (далі ДА м. Києва). — Ф. Р-308. — Оп. 1. — Спр. 541. — Арк. 109–110.
- ⁴⁸ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1777. Арк. 12.
- ⁴⁹Студент революції. — 1924. — № 1–2. — С. 65
- ⁵⁰Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 33, 36.
- ⁵¹ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 68.
- ⁵²ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1037. — Арк. 14.
- ⁵³Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁴Там само. — Арк. 14.
- ⁵⁵ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2264. — Арк. 229.

-
- ⁵⁶ Студент революції. — 1928. — № 3. — С. 42–43.
- ⁵⁷ ДА м. Києва. — Ф. Р-308. — Оп. 1. — Спр. 847. — Арк. 11.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1039. — Арк. 116.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 68.
- ⁶⁰ ДА м. Києва. — Ф. Р-11. — Оп. 1 — Спр. 997. — Арк. 54.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1039. — Арк. 108.
- ⁶² Там само. — Арк. 45–45.
- ⁶³ Студент революції. — 1928. — № 1 — С. 52.
- ⁶⁴ Ласс Д. Современное студенчество. — М.-Л., 1928. — С. 42.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. Спр. 809. — Арк. 9.
- ⁶⁶ Студент революції. — 1926. — № 1. — С. 36.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 66.
- ⁶⁸ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 3, 31.
- ⁶⁹ Студент революции — 1923. — № 7–8. — С. 9–10.
- ⁷⁰ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 106.
- ⁷¹ Там само. — С. 75.
- ⁷² Там само. — 1922. — № 1. — С. 96.
- ⁷³ Там само. 1924. — № 1–2. — С. 91.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 112.
- ⁷⁵ Красный студент. — 1924. — № 3. — С. 47.
- ⁷⁶ Студент революции. — 1923. — № 2–3. — С. 120.
- ⁷⁷ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 28–30.
- ⁷⁸ Студент революції. — 1923. — № 6. — С. 9.
- ⁷⁹ Там само. — 1925. — № 3. — С. 47.
- ⁸⁰ Там само. — 1928. — № 6. — С. 50–51.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 40.
- ⁸² Студент революції. — 1923. — № 7–8. — С. 123.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 1151. — Арк. 73.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 212. — Арк. 17.
- ⁸⁵ ДА м. Києва. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 999. — Арк. 2–3.
- ⁸⁶ Студент революції. — 1925. — № 7. — С. 44.
- ⁸⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 254. — Арк. 186.
- ⁸⁸ Студент революції. — 1923. — № 2–3. — С. 103.
- ⁸⁹ Там само. — № 4–5. — С. 105.

-
- ⁹⁰ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 36.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1680. — Арк. 53.
- ⁹² Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 24.
- ⁹³ Там само. — 1923. — № 7–8. — С. 11.
- ⁹⁴ Студент революції. — 1927. — № 1. — С. 39, 44–45.
- ⁹⁵ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 210.
- ⁹⁶ Там само. — С. 141.
- ⁹⁷ Студент революції. — 1927. — № 2. — С. 55–57.
- ⁹⁸ Ласс Д. Вказ. праця. — С. 44–45.
- ⁹⁹ Там само. — С. 52–53.
- ¹⁰⁰ Красный технолог. — 1927. — 29 января.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Коммунист. — 1922. — 1 апреля.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 254. — Арк. 178.
- ¹⁰⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 154, ч. I. — Арк. 168.
- ¹⁰⁵ Ряппо Я. Радянське студентство. — С. 40.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 48.
- ¹⁰⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 113, 115.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 993. Арк. 58.
- ¹⁰⁹ Там само. — Спр. 2703. — Арк. 28.
- ¹¹⁰ Там само. — Спр. 1075. — Арк. 14–17.
- ¹¹¹ Там само. — Арк. 11.
- ¹¹² Красный технолог. — 1928. — 20 марта.
- ¹¹³ Реконструктор. — 1929. — 21 березня.
- ¹¹⁴ Ряппо Я. — Радянське студентство. — С. 43.
- ¹¹⁵ Красный технолог. — 1927. — 8 июня.
- ¹¹⁶ Там само. — 1928. — 20 березня.
- ¹¹⁷ Студент жовтня. — 1928. — 25 жовтня.
- ¹¹⁸ Ряппо Я. Радянське студентство... — С. 43.
- ¹¹⁹ Студент революции. — 1924. — № 3–5. — С. 57.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1077. — Арк. 149.
- ¹²¹ За кадри. — 1929. — 10 грудня.
- ¹²² Студент революції — 1927. — № 2–3. — С. 24.
- ¹²³ Радянський студент. — 1928. — Травень.

-
- ¹²⁴ Ряппо Я. Радянське студентство... — С. 43.
- ¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20 — Спр. 1513. — Арк. 86.
- ¹²⁶ Студент революції — 1928. — № 7. — С. 44.
- ¹²⁷ Там само. — 1927. — № 2–3. — С. 22.
- ¹²⁸ Там само. — 1926. — № 5–6. — С. 9.
- ¹²⁹ Там само. — 1927. — № 5. — С. 92.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Арк. 41.
- ¹³¹ Студент революції — 1929. — № 4. — С. 48
- ¹³² Там само. — № 3. — С. 54.
- ¹³³ Там само. — № 1–2. — С. 55.
- ¹³⁴ Там само. — № 5–6. — С. 72.
- ¹³⁵ Там само. — № 1–2. — С. 52–54.
- ¹³⁶ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 95.
- ¹³⁷ Там само. — 1927. — № 2–3. — С. 24.
- ¹³⁸ Там само. — № 6. — С. 60.
- ¹³⁹ Там само. — 1926. — № 5–6. — С. 12.
- ¹⁴⁰ Там само. — 1927. — № 4. — С. 92.
- ¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7.– Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 35.
- ¹⁴² Комсомолец України. — 1926. — 18 березня.
- ¹⁴³ Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ¹⁴⁴ Студент революції. — 1923. — № 4–5. — С. 81.
- ¹⁴⁵ Там само. — 1924. — № 1–2. — С. 86–87.
- ¹⁴⁶ Там само. — 1923. — № 4–5. — С. 94.
- ¹⁴⁷ Там само. — 1925. — № 4. — С. 47.
- ¹⁴⁸ Там само. — 1927. — № 1. — С. 72.
- ¹⁴⁹ Там само. — № 2–3. — С. 24.
- ¹⁵⁰ Там само. — № 4. — С. 68.
- ¹⁵¹ Там само. — 1925. — № 1. — С. 62.
- ¹⁵² Красный технолог. — 1927. — 16 апреля.
- ¹⁵³ Студент революції. — 1926. — № 1. — С. 60.
- ¹⁵⁴ Там само. — 1925. — № 8. — С. 31.
- ¹⁵⁵ Реконструктор. — 1929. — 1 травня.
- ¹⁵⁶ Работа. — 1923. — № 2–3. — С. 13.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 118.

-
- ¹⁵⁸ Луначарский А. В. О народном образовании. — Москва, 1958. — С. 193.
- ¹⁵⁹ Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху. — СПб., 2001. — С. 190.
- ¹⁶⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — Москва, 2005. — С. 132.
- ¹⁶¹ Голицын С. Записки уцелевшего. — Москва, 2006. — С. 420.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 360.
- ¹⁶³ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — К., 2004 — Кн. 1. — С. 158.
- ¹⁶⁴ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 5.
- ¹⁶⁵ Голицын С. Записки уцелевшего. — С. 346.
- ¹⁶⁶ Державний архів Полтавської області (Далі — ДАПО). — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161.
- ¹⁶⁷ Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 143.
- ¹⁶⁸ ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 204.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3535. — Арк. 78–81.
- ¹⁷⁰ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 89.
- ¹⁷¹ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — С. 160.
- ¹⁷² Там само. — С. 176.
- ¹⁷³ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 220.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1007. — Арк. 43.
- ¹⁷⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 399.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 402.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 404.
- ¹⁷⁸ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia//Journal of Modern History. — 1993. — Vol. 65. — № 4. — P. 750.
- ¹⁷⁹ Цит. за: Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. — Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2004. — С. 54–56, додаток А. Табл. 2.5.
- ¹⁸⁰ Попов К. Вопросы подготовки научной смены// Революция и культура. — 1929. — № 17. — С. 7.
- ¹⁸¹ Тевельов Ю. Я — мене — мені ... (і доокруги). Т. 1. — Харків; Нью-Йорк, 2001. — С. 117.
- ¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2
- ¹⁸³ Цит. за: Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття// Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.
- ¹⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 69. — Арк. 13.
- ¹⁸⁵ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 57–69.

-
- ¹⁸⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 3.
- ¹⁸⁷ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁸⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 88.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 89 — 90.
- ¹⁹⁰ Державний архів Краснодарського краю. — Ф. Р-890. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 36-37.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 134.
- ¹⁹² ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 221.
- ¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 158.
- ¹⁹⁴ Осьмачка Т. Мої товариші// Березіль. — 1996. — № 3-4. — С. 95 — 134.
- ¹⁹⁵ ДАПО. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161-163.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 177.
- ¹⁹⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 172.
- ¹⁹⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 142 (А. В. Луначарського). — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 9.
- ¹⁹⁹ Там само.
- ²⁰⁰ Тевельов Ю. Я — мене — мені ... — С. 116.
- ²⁰¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.
- ²⁰² Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. — СПб., 2008. — С. 15.
- ²⁰³ Кирсанова Р. "Гимнастёрка", "Джимми" и "полпред"...// Родина. — 1997. — № 11. — С. 46,48.
- ²⁰⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — С. 154
- ²⁰⁵ Шеремет М. З глибин пам'яті. — К., 1977. — С. 14.
- ²⁰⁶ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901 — 1960. — Харьков, 2004. — С. 70.
- ²⁰⁷ Доклад О. М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923 — 1928 гг.// Музей історії Харківського медичного університету. — Б.м, Б.д — С. 5.
- ²⁰⁸ Смолич Ю. Твори у 8 томах. — Т. 7. — К., 1986. — С. 625 — 626.
- ²⁰⁹ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов// Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 29.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154; Рябченко О. Л. "Звертаюся до Вас, як до рідного батька..." Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки)// Київська старовина. — 2008. — № 4. — С. 120-122.
- ²¹¹ Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти імені О. О. Потебні (1921-1930-ті рр.). — Х., 2000. — С. 93 — 103.

-
- ²¹² Студент революції. — 1927. — № 4. — С. 68.
- ²¹³ Чуйкина С. Дворянская память: "бывшие" в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 99.
- ²¹⁴ Нагрузка, кино, базар, девчата// Комсомольская правда. — 1926. — 5 января.
- ²¹⁵ "Учащиеся" по протекции// Комсомольская правда. — 1928. — 20 октября.
- ²¹⁶ Амтов. О галстук и прочем// Красное студенчество. — 1926. — № 1. — С. 41–42.
- ²¹⁷ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 8.
- ²¹⁸ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... — Москва, 2000 — С. 78.
- ²¹⁹ Косинка Г. Гине коняка// Косинка Г. Гармония. — К., 1988. — С. 302.
- ²²⁰ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921-1925 годах Гороховой В. Н.// Музей історії Харківського медичного університету. — С. 6.
- ²²¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 96-97.
- ²²² Шеремет М. З глибин пам'яті. — С. 14.
- ²²³ Амтов. О галстук и прочем// Красное студенчество. — 1926. — № 1. — С. 41.
- ²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1733. — Арк. 111-112.
- ²²⁵ Чия візьме// К.П.І. (газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту) — 1929 р. — № 80 (1 травня).
- ²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 331. — Арк. 10.
- ²²⁷ Там само. — Арк. 35.
- ²²⁸ Там само.— Оп. 5. — Спр. 973. — Арк. 1, 32.
- ²²⁹ Рябченко О. Л. Проблема рівноправності жінки і еволюція поглядів на сімейно-шлюбні стосунки у 1920-ті роки// Гендерна політика міст: історія і сучасність. — Вип. 2. — Х., 2007. — С. 150.
- ²³⁰ Рожков А. В кругу сверстников. — С. 359.
- ²³¹ Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX — первой половины XX веков)// Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). — Х., 2004. — С. 243.
- ²³² Доклад О. М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. — С. 6.
- ²³³ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 9.
- ²³⁴ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... — С. 78.
- ²³⁵ Рябченко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы)// Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). — Х., 2004. — С. 272.
- ²³⁶ Олійник С. Твори. — У 3-х т. — Т. 3. — К., 1968. — С. 178.
- ²³⁷ Там само.
- ²³⁸ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — С. 221.

-
- ²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 700. — Арк. 377.
- ²⁴⁰ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — С. 13.
- ²⁴¹ Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921 — 1925 годах ... — С. 8.
- ²⁴² Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 112.
- ²⁴³ Рожков А. В кругу сверстников. — С. 361.
- ²⁴⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 99.
- ²⁴⁵ Кирсанова Р. "Гимнастёрка", "Джимми" и "полпред"... — С. 49.
- ²⁴⁶ Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико — юмористическом тексте. — Кировоград, 2001. — С. 9.
- ²⁴⁷ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. — К., 2001. — С. 94.
- ²⁴⁸ Бергсон А. Сміх. Нарис про значення комічного. — К., 1994. — С. 111.
- ²⁴⁹ Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. — СПб., 1997. — С. 26–27.
- ²⁵⁰ Капелюшний А. О. Сатиричний журнал „Червоний перець”. — Львів, 1986. — С. 108.
- ²⁵¹ Мукомела О. Юрій Вухналь// Знання та праця. — 1990. — № 3. — С. 16.
- ²⁵² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 97.
- ²⁵³ Дузь І. Українська радянська сатира 20-х років. — Одеса, 1962. — С. 7.
- ²⁵⁴ Ковінька О. Гризуть граніт// Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 3.
- ²⁵⁵ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 93.
- ²⁵⁶ Сидоренко П. Як студент Приходько подолав прикrostі життя// Червоний перець. — 1928. — № 6(30). — С. 5.
- ²⁵⁷ Бергсон А. Смех. — Собр. соч. — Т. 5. — СПб., 1914. — С. 98.
- ²⁵⁸ Лихачёв Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. — СПб., 1997. — С. 389
- ²⁵⁹ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1926. — № 5. — С. 59
- ²⁶⁰ Мороз-Стрілець Т. Університет на дому// Нашадок степу. Спогади про В. Підмогильного. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 52.
- ²⁶¹ Лаврентьев А. По пути в вуз// Красное студенчество. — 1927–1928. — № 4–5. — С. 155.
- ²⁶² Рачинський М. Тяжкий етап// Студент революції. — 1927. — № 7. — С. 82.
- ²⁶³ Шабалин Б. Сопротивление материала// Красное студенчество. — 1927. — № 6. — С. 27.
- ²⁶⁴ О. В. Практика// Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 62.
- ²⁶⁵ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов// Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 29.
- ²⁶⁶ Кобилецький Ю. Фрески. — К., 1979. — С. 213.

-
- ²⁶⁷ Минко В. Її усмішка. — X., 1930. — С. 4.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 15.
- ²⁶⁹ Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 59
- ²⁷⁰ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну// Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 71.
- ²⁷¹ Рожков А. Ю. Студенческие "чистки" 1920-х годов как проявление репрессивной политики Советской власти в отношении интеллигенции// Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. — Краснодар, 2003. — Вып. 1. — С. 20.
- ²⁷² Чупчі-Гривенник І. Чистка// Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.
- ²⁷³ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 159.
- ²⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 709. — Арк. 23.
- ²⁷⁵ Там само. — Оп. 3. — Спр. 384. — Арк. 1–2.
- ²⁷⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 281.
- ²⁷⁷ Корнійчук О. Твори в 5 ти томах. — Т. 5: Публіцистика. — К., 1968. — С. 12.
- ²⁷⁸ Кудряшов П. Троцкому// Студент. — 1924. — март. — С. 8.
- ²⁷⁹ Бездомный Б. Маленький фельетон// Студент революції. — 1926. — № 5. — С. 59.
- ²⁸⁰ Червоний перець. — 1929. — № 3–4. — С. 12.
- ²⁸¹ Чупчі-Гривенник І. Чистка// Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.
- ²⁸² Писаревський Л. Любов студента// Червоний перець. — 1928. — № 10(34). — С. 7.
- ²⁸³ Ковінька О. Гризуть граніт// Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 3.
- ²⁸⁴ Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 6.
- ²⁸⁵ Копиленко О. Коротка автобіографія// Про Олександра Копиленка. — К., 1971. — С. 3.
- ²⁸⁶ Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 144.
- ²⁸⁷ Маньков А. Г. Из дневника рядового человека// Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.
- ²⁸⁸ Трушков В. Формула Советской власти// Красное студенчество. — 1926. — № 10. — С. 24.
- ²⁸⁹ Колючий Д. Рабфаковец не доверяет// Студент. — 1924. — март. — С. 14.
- ²⁹⁰ Чуковський К. Дневник. 1901-1929. — Москва, 1991. — С. 138.
- ²⁹¹ Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. — К., 2000. — С. 245.
- ²⁹² Богданов К. Повседневность и мифология. — СПб., 2001. — С. 7.
- ²⁹³ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 157.
- ²⁹⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 223.
- ²⁹⁵ Сокіл В. Здалека до близького (Спогади, роздуми). — Едмонтон, 1987. — С. 208.
- ²⁹⁶ Галич М. Справжній талант// Косинка Г. Гармонія. — К., 2003. — С. 493.
- ²⁹⁷ Корнійчук О. Твори в 5-ти т. — Т. 5: Публіцистика. — К., 1968. — С. 12.

-
- ²⁹⁸ Микитенко І. Кадри. — Х., 1932. — С. 69–70.
- ²⁹⁹ Москвин М. Хождения по вузам: Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 12.
- ³⁰⁰ Д. Нитченко. Від Зінькова до Мельборну// Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 113.
- ³⁰¹ Бергсон А. Сміх. Нарис про значення комічного. — С. 112–113.
- ³⁰² Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — С. 75.
- ³⁰³ Коган Б. На исторической проверке// Красное студенчество. — 1927 — 1928. — № 4 — 5. — С. 126.
- ³⁰⁴ К. Б. Вузовские анекдоты// Красное студенчество. — 1926. — № 4. — С. 57.
- ³⁰⁵ Терц А. Анекдот в анекдоте// Путешествие на чёрную реку и другие произведения. — Москва, 1999. — С. 259.
- ³⁰⁶ Маньков А. Г. Из дневника рядового человека// Звезда. — 1994. — № 2. — С. 151.
- ³⁰⁷ Державний архів Харківської області (далі.—ДАХО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.
- ³⁰⁸ Терц А. Анекдот в анекдоте. — С. 260.
- ³⁰⁹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 25, 26.
- ³¹⁰ Там само. — Арк. 34.
- ³¹¹ Там само. — Арк. 37.